

Co je ekonomická alternativa?

Záznam z interaktivní přednášky Nadi Johanisové. Zpracovala Nad'a Johanisová s využitím záznamu Petry Kottové.

Cílem přednášky bylo shrnout různé pojmy, které se objevují v souvislosti s ekonomickými aktivitami, které nelze označit za "kapitalistické" a které se vymykají fungování běžné firmy. O takových aktivitách, které mohou tvořit můstek k "jiným" ekonomikám, přátelštějším lidem i přírodě, se hodně mluví, ale každý jim říká jinak. Navíc mají různé podoby a rostou z různých kořenů. Ve výzkumu, který jsme uskutečnili na Fakultě sociálních studií Masarykovy Univerzity v Brně (FSS MU- grant GAČR 14-33094S) v letech 2014-16, jsme zvolili pojem "ekonomické alternativy". Nabízí se otázka: "Alternativa ... ale k čemu vlastně?"

V krátkém brainstormingu jsme shrnuli některé rysy běžné firmy, problematické z hlediska lidských i přírodních komunit. Mimo jiné nám vyšlo: možný negativní dopad na přírodu jak z hlediska předmětu, tak formy podnikání; tlak na snižování nákladů na úkor kvality či na úkor zaměstnanců (sem patří i třísměnný provoz, který dopadá nepřiměřeně na ženy, pečující o rodinu); neodpovědnost vůči místu; odcizení práce (rozdělení pracovních úkonů, ztráta vyššího cíle, ztráta loajality); difuze odpovědnosti; nerovná distribuce; odtok zisku do zahraničí; maximalizace zisku a koncentrace vlastnictví; propagace konzumerismu; tlak na ekonomický růst.

Diskutovali jsme i o právním statutu akciových společností (a.s.): de iure je povinností jejich managementu maximalizovat zisk akcionářů. Proto zde např. aktivity v zájmu přírody, které nelze zdůvodnit zvýšením zisku, mohou být chápané jako v rozporu s právně definovanými cíli organizace. To ukazuje na limity CSR - společenské odpovědnosti firem¹ (pokud jsou a.s.). V některých zemích, např. vybraných státech USA, nicméně existuje právní forma ziskově zaměřeného podniku zvaná *benefit corporation* (B-corp), která umožňuje managementu brát v úvahu i dopady činnosti organizace na přírodu, místní komunitu apod., nemusí tedy směřovat pouze k maximalizaci zisku akcionářů. V Česku je první B-corp certifikovanou dle pravidel neziskové organizace B Lab firma Frank Bold advokáti, s.r.o.

V další části workshopu Nad'a J. shrnula čtyři typy, respektive způsoby uchopení "ekonomických alternativ", které ale nejsou úplně souměřitelné a můžou se překrývat. (Navíc pojmů, kterými jsou tyto alternativy označovány v odborné literatuře, je mnohem více.)

a/COMMONS (česky: občina, často se používá *commons* i v češtině): Tradiční občina označuje skupinu lidí, která žije v určitém místě, má v péči (nemusí nutně vlastnit) určité území (či vodní tok, zavlažovací systém, pobřežní zónu apod.) a využívá jej přímo pro svou obživu, stavbu obydlí, apod. *Commons* může být označení jak takového fyzického prostoru, tak i této formy správy (někdy se hovoří o *komunitní správě*, případně o

¹ Viz článek 15 *Společenská odpovědnost firem a sdílená hodnota*

komunitním vlastnictvím). Moderní občina - commons je širší pojem, zahrnující i městské commons - park, budova apod., spravovaná přímo místní komunitou a v zájmu místních lidí. Skutečné commons, tradiční i moderní, mají silné zakotvení v čase: cílem je zachovat určité dědictví, bohatství, a předat je dál. Dalším rysem je rovnováha moci. Někdy se za commons označují i např. lidové písně, odborné znalosti spravované vědeckou komunitou, ale také třeba ulice, Wikipedie, či radiové vlny.

b/DRUŽSTVO (angl. *co-operative*): Družstva vznikala v Evropě od 19. století jako reakce na vykořenění průmyslovou revolucí. Za první republiky jich u nás bylo mnoho tisíc, mnoho malých zemědělců mohlo díky hospodářským, výrobním a úvěrním družstvům přežít. K sedmi principům autentických družstev, jak je definuje střechová družstevní organizace International Co-operative Alliance (ICA), patří demokratické řízení organizace podle principu "jeden člen, jeden hlas". Členové volí představenstvo, a to kontroluje management. Někdy v podobných typech organizace existuje i přímá demokracie - např. obsazené továrny v Argentině, jako je *Zanón*. Snaha o kontrolu ekonomické moci se projevuje často i omezením maximální výše členského vkladu. V autentickém družstvu je členský vklad na rozdíl od akcií nepřenositelný a nezhodnocuje se s časem², což zabraňuje spekulaci a tlaku na růst organizace. Dalším principem je vzájemná pomoc a svépomoc: družstvo je sdružením lidí, kteří si navzájem pomáhají uspokojit své potřeby. Cílem činnosti družstva je samo poskytování služby či produktu, nikoliv zisk. Družstvo ale (aspoň u nás) může generovat zisk a rozdělovat ho (třeba i 100%) svým členům. Pokud se družstvo zaměřuje na poskytování zboží či služeb pouze svým členům, hrozí, že se stane jakýmsi exkluzivním klubem, který znevýhodňuje jiné, např. místní komunitu či přírodu. Družstvo se také může po vyblednutí svého étosu proměnit v běžný podnik. Z rozředění svého radikálního náboje (tzv. *mainstreaming*) je někdy obviňován i známý systém družstev ve španělském Mondragónu (Baskicko), který funguje od 50. let 20. století.

c/SOCIÁLNÍ EKONOMIKA/SOCIÁLNÍ PODNIK: Pojem "sociální ekonomika" se objevuje od 80. let v Evropské unii, původní definice se zaměřovala na právní formu daných organizací. Spadaly sem nadace, sdružení, družstva a tzv. *mutuals*, což je organizační forma blízká družstevní struktuře. Pojem sociální ekonomika se často zaměřuje se sociálním podnikáním (*social enterprise*). U sociálního podnikání jde v nejobecnější rovině o podnikání, které přispívá společnosti a životnímu prostředí. Tyto cíle by měly být výslovně uvedeny v zakládajících dokumentech organizace (jedná-li se o právnickou osobu). V ČR pracovala na definici sociálního podnikání několik let mezioborová skupina TESSEA (Tematická síť pro sociální ekonomiku, nyní je to spolek sdružující sociální podniky). V r. 2011 přišla s komplexní definicí, zahrnující nejen omezení distribuce zisku (tzv. *asset-lock* - uzamčení aktiv) a demokratické řízení organizace (což je obvyklé i v evropských definicích), ale také ekonomickou lokalizaci (přednostní uspokojování potřeb místní komunity), a environmentální dimenzi, což zdaleka není u všech definic

² V českém právním řádu sice tato podmínka není závazně stanovena (naopak se počítá s tím, že hodnota členského vkladu/podílu s hodnotou aktiv družstva poroste), lze to ale upravit i ve stanovách družstva.

běžné. Problém u sociálního podnikání je v tom, že evropské definice vycházejí v zásadě z pohledu středoproudé ekonomie a kladou tak důraz na placenou práci, peněžní ekonomiku, inovace... nezpochybnují tedy klasický růstový model ekonomiky. Příroda zůstává na okraji zájmu a radikálnější alternativy se do definice nevejdou. Druhý problém je v tom, že zejména ve střední a východní Evropě se sociální podnikání v praxi ztotožňuje s integračním sociálním podnikáním³ (zaměstnává lidi znevýhodněné na trhu práce). To je dáno dotační politikou EU, zaměřenou na integrační sociální podniky (*work integration social enterprises*).

d/ SOCIÁLNÍ SOLIDÁRNÍ EKONOMIKA: Šířící se pojem, běžný především ve frankofonních oblastech a v Latinské Americe, se objevil na přelomu tisíciletí. V roce 2001 na Světovém sociálním fóru v brazilském Porto Alegre spojila své síly hnutí kritizujících status quo a hledající konkrétní alternativy. Pojem sociální solidární ekonomika je širší než sociální ekonomika. Jejím primárním cílem není začlenění znevýhodněných lidí do systému, zvýšení zaměstnanosti či omezení chudoby, nýbrž postupná změna celého ekonomického systému směrem k větší sociální rovnosti a environmentální udržitelnosti. Na rozdíl od konceptu sociální ekonomiky se sem vejdou nejen tzv. inovace, ale i tradiční ekonomické praktiky, pokud splní určitá kritéria (např. některé zahrádkářské kolonie) a ekonomické alternativy, které nemají oficiální právní strukturu, nemají placené zaměstnance, nebo se neorientují primárně na produkci statků a služeb pro trh (např. komunitou podporované zemědělství, komunitní zahrady, komunitní/lokální měny, biokluby, prostory fungující jako *commons* apod.).

V dalším brainstormingu jsme společně přemýšleli o tom, co nám připadá u ekonomických alternativ důležité. Vyšlo nám: zaměření na danou lokalitu; možnost fungování na ekonomických periferiích (zmíněny organizace Český západ, iniciativy ve Varnsdorfu); možnost pracovníků/klientů podílet se na spoluvlastnictví a řízení/rozhodování; zaměření na širší cíle, než jen finanční zisk (benefity pro komunitu, přírodu, obecněji „etické přemýšlení“ a směřování). Dalším zmíněným rysem byla resilience (odolnost vůči šoku), pojem ze systémové analýzy, kde jsme mluvili i o konceptu *slack* (rezerva pro případ nenadále události, která snižuje "efektivnost", ale zvyšuje stabilitu systému).

Na závěr Nad'a J. shrnula rysy, kterými se ekonomické alternativy často vyznačují. Vycházela z kritérií, které její tým na FSS MU použil ve svém výzkumu:

1./Explicitní sociální, environmentální a/nebo kulturní cíle: Cílem nemusí být nutně produkce statků a služeb, může to být společné uspokojování potřeb, nebo i veřejný zájem. Například Moštárna Hostětín vznikla primárně proto, aby podpořila genetickou rozmanitost odrůd ovoce v bělokarpatském regionu tím, že zajistí sadařům odbytu pro jejich jablka a další ovoce - často staré krajové odrůdy.

³ Viz také příspěvek 12 *Kam směřuje sociální podnikání a jeho podpora?*

2./Využití zisku/nadhodnoty k obnově přírody a komunity: Mezi ekonomickou alternativou a jejím okolím funguje *reciprocita - vzájemné darování*. Výrobní subjekt vrací část svého zisku těm, kdo jej umožnili (příroda, vzdálení dodavatelé zdrojů, místní komunita). V tradici družstev jdou dividendy za prací (vyplácí se těm, kdo se zasloužili o rozkvět družstva), ne za kapitálem (těm, kdo jen půjčili peníze). Tím se zpomaluje koncentrace aktiv. V praxi sociálního podnikání funguje zmiňované uzamčení aktiv *asset-lock*: jen část zisku se vrací členům. Rovněž další mechanismy brání úniku prostředků do soukromých rukou (nehodnocování družstevních podílů, zákaz vzniku dceřiných společností, vypořádání po zániku organizace - aktiva smí přejít opět jen na podobný subjekt).

3./Demokratické a lokální vlastnictví a řízení: Jedním z projevů ekonomické demokracie je kontrola moci uvnitř organizace. U (autentických) družstev a spolků mají členové každý jeden hlas, členové volí představenstvo (nemělo by být totožné s managementem, předseda představenstva by neměl být totožný s ředitelem!), respektive členy výboru. U obecně prospěšných společností podobně funguje správní rada, která se nevolí, ale jmenuje, a zastupuje mj. místní veřejnost a zakladatele. Dalšími způsoby kontroly moci uvnitř organizace mohou být omezení výše členského vkladu u družstev, častá obměna členů voleného orgánu i velikost organizace: u těch menších zpětné vazby fungují lépe. Některé organizace si také stanovují maximální možný rozdíl mezi nejvyšší a nejnižší mzdou uvnitř organizace, což přispívá k rovnosti a sociální spravedlnosti.

4./Zakořenění v místě a v čase: Místo: Ekonomické alternativy jsou často místně zakotvené vlastnický (např. u družstev jsou členové totožní s majiteli a vzhledem k neobchodovatelnosti členských podílů je větší pravděpodobnost místních vlastníků.) Praktikují ekonomickou (re)lokalizaci: usilují o využívání místních zdrojů, zaměstnávání místních lidí, místní cirkulaci investic a plateb, podporu místních prodejců a producentů. Efekt na místní ekonomiku lze měřit tzv. lokálním multiplifikátorem (viz Kutáček 2007). Stinnou stránkou zakotvení v místě je nebezpečí uzavření se do sebe, defensivnost a xenofobie – např. hnutí nerůstu proto propaguje kulturně, sociálně a etnicky otevřený lokalismus. Čas: Princip tradičních *commons* je zachovat dědictví a předat je dál. U autentických družstev se to projevuje v tzv. nedělitelném majetku: hodnota členských podílů neroste a bohatství, které družstvo vytvoří, se v podobě nedělitelného majetku předá dalším generacím družstevníků.

5./Netržní chování (peníze nejsou "pánem", ale "služebníkem"): Již jsme zmínili, že ekonomické alternativy mají jiné cíle, nežli jen zisk. V zájmu těchto cílů nejdou vždy tou ekonomicky nejvýhodnější cestou. Například certifikace Fairtrade poskytuje výrobcům spravedlivou cenu za produkty, ačkoli z hlediska tržní logiky by bylo výhodnější jim platit méně. Družstvo Konzum, které ve východních Čechách provozuje cca 100 prodejen potravin, cíleně odebírá od desítek drobných místních dodavatelů (pekárny, mlékárny, uzenáři), ačkoli je to dražší, nežli z velkoobchodu. Menším dodavatelům navíc na rozdíl od těch velkých neúčtuje tzv. regálné (poplatek za umístění zboží v prodejně). Konzum

se tak snaží podpořit zaměstnanost v regionu, kde žijí jeho členové. Dalším přístupem jsou tzv. křížové dotace, kdy příjmy ze ziskových aktivit podporují činnosti, které nejsou výdělečné, ale mají jiný přínos – např. právnická firma Frank Bold tak operuje na běžném konkurenčním trhu, aby pak z těchto příjmů mohla dotovat neziskové kauzy mnohdy s environmentálním či sociálním přesahem. Někdy je samozřejmě těžké poznat, kdy se organizace vzepře tržní logice a jaké k tomu má motivace.

Ze závěrečné diskuse vyplynula důležitost síťování a sdružování a též klíčová role organizací (často neziskových), které pomáhají ekonomické alternativy ustavit a podporují je pomocí tzv. netržních kapitálů (know-how, netržní nájem prostor, půdy⁴). Položili jsme si také otázku, zda je správné hovořit o alternativě jako o alternativě? Tím se rázem tyto organizace vydělí jako něco okrajového, nepodstatného, vedlejšího – marginalizují se.

Jarka Š. zdůraznila, že vedle všech ostatních přínosů ekonomických alternativ je třeba klást důraz i na psychologické hledisko: alternativní systémy nabízejí životní uspokojení. A životní pohoda není marginální, proto by se za marginální neměly považovat ani ekonomické alternativy, ať už je nazýváme jakkoliv. V této souvislosti (psychologické hledisko) chilský ekonom Manfred Max-Neef (*matrix of needs and satisfiers*) vytypoval 9 univerzálních lidských potřeb, které považuje za rovnocenné: přežití, bezpečí, náklonnost/láska, porozumění, účast na dění, nicnedělání, tvoření, pocit identity, svoboda. Tyto potřeby lze uspokojovat tzv. uspokojovači, z nichž některé uspokojují hned několik potřeb najednou (např. kojení uspokojuje potřebu přežití, bezpečí, lásky). Práce v ekonomické alternativě i ekonomická alternativa samotná může být takovým vícečetným uspokojovačem.

Další zdroje k přemýšlení a studiu:

Publikace:

Fraňková, E., 2015: Lokální ekonomiky v souvislostech aneb produkce a spotřeba zblízka. MU, Brno.

Johanisová, N., 2008: Kde peníze jsou služebním, nikoliv pánem: výpravy za ekonomikou přátelskou člověku i přírodě. Stehlík, Volary.

Feierabend, L., 2007: Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952. Stehlík, Volary.

Kutáček (ed.), 2007: Penězům na stopě. Trast pro ekonomiku a společnost, Brno.

⁴ Příkladem může být i Nadace Pro půdu – viz příspěvek 11, v případě poskytování know-how organizace P3 – People, Planet, Profit.

Gibson-Graham, J.K., et al., 2013: Take back the economy: an ethical guide for transforming our communities. University of Minnesota Press, Minneapolis. Viz též: <http://takebackeconomy.net/>

K tématu commons :

Johanisová, N., Filipová, Z., Fraňková, E., 2015: Rozvoj jako ničení, obrana či obnova občiny? Str. 82-106 v: Horký-Hlucháň, O., Profant, T. (eds): Mimo Sever a Jih: Rozumět globálním nerovnostem a rozmanitosti). Ústav mezinárodních vztahů, Praha. (Viz též sborník Otevřeného prostoru z r. 2012).

Webové stránky:

Výstupy z výzkumu ekonomických alternativ v ČR na FSS MU, včetně článků, odkazů a medailonků asi padesáti organizací a skupin, s nimiž jsme dělali rozhovory: <http://alternativniekonomiky.fss.muni.cz/> (viz též sborník Otevřeného prostoru z r. 2015).

Česká definice sociálního podnikání:

<http://www.ceske-socialni-podnikani.cz/cz/socialni-podnikani/principy-a-definice>